

ارزیابی عملکرد کمیته امداد امام خمینی (ره)

در زمینه جمع آوری زکات

مرتضی عزتی^۱

لیلا شهریاری^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۶/۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۱/۲۳

چکیده

در این بررسی در پی آنیم تا به ارزیابی عوامل اثرگذار بر جمع آوری زکات توسط کمیته امداد بپردازیم تا شاید از این رهگذر بتوانیم ساز و کارهایی برای بهبود عملکرد آن پیشنهاد نماییم. در این مقاله زکات از دیدگاه نظری، عملکرد زکات در ایران و تجزیه و تحلیلی بر عوامل مؤثر بر عملکرد کمیته امداد در زمینه جمع آوری زکات بر پایه داده‌های در دسترس را خواهیم داشت. در این بررسی به دو روش عملکرد زکات در کشور را تحلیل می‌کنیم. در آغاز یک تحلیل آماری از عملکرد زکات خواهیم داشت. پس از آن یک بررسی اقتصادسنجی با داده‌های مقطعی استانی سال ۱۳۹۰ برای ایران می‌کنیم. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد اندازه جمع زمین‌های کشاورزی جامعه، شمار کارگزاران جمع‌آوری کننده زکات، ویژگی روحانی بودن کارگزاران جمع‌آوری کننده زکات، مذهبی بودن جامعه و متغیر دامی برای نشان دادن یکی از ویژگی‌های فرهنگی مذهبی در اندازه زکات جمع آوری شده اثر معنادار داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی: زکات، کمیته امداد امام خمینی، مالیات

۱- عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول) mezzati@modares.ac.ir

۲- کارشناس ارشد اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس

۱- مقدمه

یکی از اهداف اصلی فرستادن پیامبران از سوی خدا، برپایی عدالت است. چون اقتصاد برای اداره زندگی یک پایه اساسی است، جنبه اقتصادی عدالت بسیار مهم است. بر این پایه از آغازین سال دعوت پیامبر اسلام، رهنمود پرداخت زکات به عنوان یک پشتوانه مالی مهم برای برپایی عدالت در جامعه اسلامی در قرآن آورده شد.

کلمه زکات به معنای پاکیزگی^۱ و رشد^۲ است، اما در اصطلاح به مفهوم یک پرداخت مالی واجب مانند مالیات به کار می‌رود. از این جهت واژه زکات برای این پرداخت مالی به کار رفته است که دین برای ساختن انسان‌ها آمده است و در پرداخت زکات، اصل پاک شدن و رشد انسان در جهت خداگونه شدن است که عدالت و رسیدگی به مردم نیز جنبه‌ای از آن است.

دیدگاه‌های فقهی و اجرایی مسلمانان در باره زکات به عنوان یک پرداخت مالی، متفاوت است. در برخی کشورهای اسلامی زکات به عنوان یک مالیات حکومتی دریافت می‌شود و از سوی حکومت در جایگاه توصیه شده هزینه می‌شود.

در ایران در سده‌های گذشته دولت تنها مالیات‌های برقرار شده از سوی خود را دریافت می‌کرده است و زکات یا از سوی پرداخت کنندگان در موارد بایسته آن هزینه می‌شده است و یا به علمای دینی داده می‌شده است تا در جایگاه بایسته هزینه شود.

از سال ۱۳۶۸ کمیته امداد امام خمینی با گرفتن اجازه از رهبری و پس از گرفتن فتوا از چند مرجع، کار جمع آوری و هزینه کردن زکات را آغاز کرد. در سال ۱۳۷۵ ستاد احیای زکات در سازمان برنامه و بودجه تشکیل شد. در سال ۱۳۸۳ کارهای ستاد احیای زکات به کمیته امداد امام خمینی (ره) واگذار شد. آمار نشان می‌دهد دریافت و هزینه کردن زکات در این نهاد سامان بهتری گرفته است. پس از آن آیین نامه‌ای برای دریافت، پرداخت، هزینه، تشویق و مانند اینها تهیه شد که به تشکیلات آن رسمیت بیشتری داد.

۱- در آیه ۷۴ سوره کهف تنها به همین معنا به کار رفته است.

۲- در آیه ۲۳۲ بقره به معنای افزایش یافتن یا رشد به کار رفته است. همچنین در آیاتی مانند ۱۰۳ سوره توبه و ۹ سوره شمس به معنای پاک‌نفسانی و رشد معنوی به کار رفته است.

در سال ۱۳۹۰ مجلس شورای اسلامی قانون زکات را تصویب کرد که بر پایه آن یک شورای مرکزی به ریاست نماینده ولی فقیه در کمیته امداد تشکیل شد^۱ و شوراهای استانی مشابه زیر نظر شورای مرکزی پی‌گیر کارهای استان‌ها هستند. وظایف شورای مرکزی زکات^۲ عبارت است از:

الف. تعیین خط مشی‌های اساسی در خصوص جمع آوری و مصرف زکات و تنظیم ضوابط و معیارهای مربوطه؛

ب. سیاست‌گذاری امور تبلیغی و آموزشی در جهت آشنایی و هدایت مردم به ادای زکات؛

پ. برنامه ریزی جهت ایجاد هماهنگی، نظارت و مشارکت مؤثر استانداران، فرمانداران، بخشداران، شوراهای اسلامی شهر و روستا و ائمه جمعه و جماعات سراسر کشور در اجرای این قانون. با اینکه بیش از ۲۰ سال است که کمیته امداد به جمع‌آوری زکات و هزینه کردن آن می‌پردازد و هشت سال از شکل‌گیری تشکیلات رسمی آن می‌گذرد، عملکرد جمع آوری زکات نشان می‌دهد که زکات جمع آوری شده، بسیار کمتر از ظرفیت زکات در کشور است.

در این بررسی در پی آن هستیم تا به ارزیابی این مهم بپردازیم که چه عواملی در جمع آوری زکات از سوی کمیته امداد اثرگذار بوده‌اند تا شاید از این رهگذر بتوان ساز و کارهایی برای بهبود عملکرد آن پیشنهاد کرد. در این مقاله زکات از دیدگاه نظری، عملکرد زکات در ایران و تجزیه و تحلیلی بر عوامل مؤثر بر عملکرد کمیته امداد در زمینه جمع آوری زکات بر پایه داده‌های در دسترس را خواهیم داشت.

۲- زکات از دیدگاه نظری

از دیدگاه نظری می‌توان عوامل اثرگذار بر اندازه زکات جمع آوری شده در یک جامعه را به ۵ گروه دسته بندی کرد:

۱. شمول زکات

۲. نفوذ مذهب در جامعه

۱- ماده یک قانون زکات مصوب ۱۳۹۰/۸/۸

۲- ماده ۳ قانون زکات

۳. کارگزاران جمع آوری زکات

۴. درآمد و ثروت پرداخت کنندگان زکات

۵. عوامل دیگر

هریک از این ۵ گروه عوامل بالا را به صورت خلاصه توضیح می‌دهیم.

۲-۱- شمول زکات

زکات در قرآن و روایات برای هر پرداخت مالی در راه خدا به کار رفته است (حکیمی، ج ۶: ۲۲۷). در آغازین سوره‌های مکی (مزل، ۷) پرداخت زکات به عنوان یک رهنمود انسان ساز و کمک کننده به نیازمندان آورده شده است. در سوره‌های دیگری (انبیاء، ۷۳ و مریم، ۳۱ و ۵۵) زکات به عنوان یک واجب الهی در دین‌ها آمده است. پس از آمدن آیه ۱۰۳ سوره توبه در سال نهم هجری، دریافت رسمی زکات به عنوان یک واجب مالی در چارچوب پرداخت از محل برخی تولیدات جامعه و برای مصارف مشخص به وسیله پیامبر اسلام (ص) آغاز شد.

درباره کالاهای مشمول زکات و نیز مصرف آن دیدگاه‌هایی وجود دارد که به اصلی‌ترین آنها اشاره می‌کنیم.

زکات به معنای کلی هرگونه پرداخت در راه خدا مانند صدقه، انفاق، زکات، خمس و مانند اینها را در بر می‌گیرد. اما از دیدگاه فقهی همه این موارد واجب نیست. با وجود این، پرداخت بخشی از زکات برای برپایی و اداره جامعه واجب شده است و پرداخت بخشی نیز برای انسان‌هایی که خواهان پاکی و رشد معنوی بیشتری هستند مستحب قرار داده شده است. با وجود این درباره دامنه واجب و مستحب آن، دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد که به اصلی‌ترین این دیدگاه‌ها در چارچوب دو بحث موارد شمول و مصرف زکات اشاره می‌کنیم.

هنگامی که پیامبر در سال نهم هجری دریافت اجباری زکات را به عنوان یک واجب مالی آغاز کرد، زکات از ۹ کالای گندم، جو، کشمش، خرما، گاو، گوسفند، شتر، طلا و نقره دریافت شد. در زمان پیامبر (ص) زکات از همین ۹ کالا دریافت می‌شد. پس از پیامبر (ص) و در زمان جانشینان وی، زکاتی بر کالاهای وارداتی بازرگانان به نام عشور برقرار شد و زکات بر اسب نیز به آنها افزوده شد. در دوره‌های پس از آن زکات به برخی کالاهای دیگر نیز گسترش یافت (اجتهادی، ۱۳۶۳: ۲۴۹). با وجود این

در دیدگاه برخی از صاحب نظران زکات تنها بر کالاهای نه گانه یاد شده واجب است و در برابر آن دیدگاه‌هایی وجود دارد که زکات می‌تواند همه تولیدات و درآمدها را در بر بگیرد.

از دیدگاه‌های گذشتگان که بگذریم می‌توان گفت در دیدگاه‌های صاحب نظران امروزی صرف نظر از استدلال‌های فقهی، رساله‌های عملی بیشتر مراجع تقلید که ملاک کار مردم است، شمول وجوب زکات را بر کالاهای ۹ گانه یاد شده محدود کرده‌اند (امام خمینی، مسأله ۱۸۵۳). برخی نیز دامنه آن را بیشتر دانسته‌اند. برخی از صاحب نظران برخی از کالاها را به آن افزوده‌اند مانند آیت الله سیستانی که مال التجاره را بنا بر احتیاط لازم و امام خمینی (ره) که عدس را بنا بر احتیاط واجب (مسأله ۱۸۵۴) مشمول زکات می‌دانند.

برخی صاحب نظران شمول زکات را بسیار بیشتر می‌دانند. برخی مانند محمدتقی جعفری می‌گویند شمول زکات منحصر به کالاهای نه گانه نیست و عموم و شمول آن بسیار بیشتر و دامنه دارتر است. برخی مانند محمد باقر صدر زکات را مخصوص مال معینی نمی‌دانند و برخی مانند حسین علی منتظری مشخص کردن موارد زکات را در دست حاکم اسلامی و هماهنگ با نیاز جامعه و حکومت و نوع دارایی‌هایی که در دست مردم است می‌دانند (داداشی نیاکی، ۱۳۸۵). بیشتر روایت‌هایی که از پیامبر (ص) آورده شده است زکات واجب را بر ۹ کالا و بیشتر روایت‌هایی که از حضرت امام صادق (ع) و امام باقر (ع) آمده است، گسترش دامنه به شمول کالاهای دیگر را نشان می‌دهند. برای رعایت اختصار از بیان اینها خودداری می‌کنیم.^۱

دامنه‌ای از پرداخت‌هایی که با نام‌های صدقه، انفاق، خیر، کمک، قرض الحسنه و مانند اینها به کار برده می‌شود در برخی منابع به عنوان پرداخت‌های مستحب بیان شده است. البته تعریف‌های هر یک نیز متفاوت است. برخی که زکات را تنها به واجبات گفته‌اند، انفاق را گسترده‌تر در نظر گرفته‌اند و برخی که زکات را گسترده‌تر در نظر گرفته‌اند، انفاق، صدقات و مانند اینها را بیشتر برای پرداخت‌های غیر واجب به کار برده‌اند.^۲ با این حال در ایران امروز زکات به حق واجب در کالاهای نه گانه گفته

۱- برای آگاهی بیشتر می‌توانید نگاه کنید به منتظری (۱۴۰۶).

۲- داداشی نیاکی (۱۳۸۵)، ابروانی، سلطانی و حسین زاده بحرینی (۱۳۹۰).

می‌شود و اتفاق به معنای همه پرداخت‌های در راه خدا و در بعضی موارد بر پرداخت‌های غیر واجب که بسیار گسترده است یا مشابه آن گفته می‌شود.

بر پایه آنچه بیان شد دامنه شمول دارایی‌هایی که به آن زکات تعلق می‌گیرد، در دیدگاه‌های گوناگون یکسان نیست، چنانچه در دیدگاهی که در یک جامعه سالم حاکم است دارایی‌های مشمول زکات بیشتر باشد، ظرفیت جمع آوری زکات افزایش می‌یابد و با فرض ثابت بودن شرایط دیگر و عملکرد درست در این زمینه، باید ارزش زکات جمع آوری شده افزایش یابد.

علاوه بر این که دارایی‌های مشمول زکات می‌تواند بر اندازه زکات جمع آوری شده اثر بگذارد، موجودی یا خلق این دارایی‌ها در جامعه نیز می‌تواند بر اندازه زکات اثر بگذارد؛ به این معنا که اگر در جامعه‌ای تولید کشاورزی مشمول زکات باشد و ظرفیت تولید این کالاها بیشتر باشد (مانند اینکه زمین‌های کشاورزی آن جامعه بیشتر باشد) یا ارزش تولید آن بیشتر باشد، زکات بیشتری در جامعه شکل می‌گیرد و انتظار می‌رود سازمان جمع آوری زکات، زکات بیشتری جمع آوری کند.

نکته مهم دیگر که می‌تواند با این موضوع نزدیک باشد، دامنه مصرف زکات است. دامنه مصرف زکات از دیدگاه قرآنی بسیار گسترده است؛ به طوری که می‌تواند بسیاری از نیازهای جامعه و حکومت را در بر بگیرد. از زمان پیامبر (ص) بر پایه آیه ۶۰ سوره توبه زکات در موارد زیر هزینه می‌شده است: ۱. پرداخت به فقرا؛ ۲. پرداخت به مساکین؛ ۳. دستمزد کارگزاران زکات؛ ۴. برگرداندن نظر مخالفان؛ ۵. آزاد کردن بردگان؛ ۶. پرداخت بدهی بدهکاران؛ ۷. پرداخت در راه خدا؛ و ۸. پرداخت به راه ماندگان. بین این هزینه‌ها و به ویژه نزدیک کردن نظر مخالفان و پرداخت در راه خدا، دامنه شمول بسیار گسترده‌ای دارد که می‌تواند بسیاری از هزینه‌های جامعه را در بر بگیرد. نکته‌ای که در این زمینه بین اندیشمندان یکسان نیست، چگونگی هزینه کرد یا تصمیم گیرنده هزینه است که دیدگاه برخی از اندیشمندان هم دوره ما این است که پرداخت کنندگان زکات می‌توانند خودشان آن را در جایگاه بایسته هزینه کنند. بیشتر اندیشمندان گذشته شیعه مانند محقق حلی، مقدس اردبیلی، شیخ طوسی، ابن ادریس (داداشی نیاکی، ۱۳۸۵: ۱۱۲) و همچنین بیشتر مراجع امروز در رساله‌های عملی این حکم را داده‌اند.^۱

۱- روایت‌هایی نیز در این زمینه در دست است که استناد این دیدگاه است.

در برابر این دیدگاه، برخی بر این باور هستند که زکات برای هزینه‌هایی است که باید دولت انجام دهد، از این اندیشمندان امام خمینی (ره) (البیع، ۲) و دیگران هستند.^۱ البته امام خمینی (ره) در تحریر الوسیله (۱۳۷۶، ج. ۵: ۹۵-۹۹) و مسأله ۱۹۲۵ رساله عملی، اجازه هزینه کرد زکات از سوی پرداخت کنندگان زکات در جایگاه‌های بایسته در زمان غیبت را داده‌اند. نظر بسیاری از مراجع نیز مانند این است. بر پایه این دیدگاه همگانی مراجع شیعه، لازم نیست پرداخت کنندگان زکات، زکات خود را به دولت یا تشکیلات دولتی یا هر شخص دیگر بدهند، کافی است خودشان آن را در جایگاه بایسته هزینه کنند.

۲-۲- نفوذ مذهب در جامعه

اگر در جامعه‌ای مذهب به خوبی جایگاه کارکردی پیدا کرده باشد به آن جامعه، جامعه مذهبی نیز می‌گویند. نفوذ مذهب در جامعه به دو شکل تعریف می‌شود: یکی بالا بودن ایمان مذهبی و دیگری بالا بودن سرمایه مذهبی. مذهب یک عامل پایه‌ای شکل‌گیری رفتارهای انسان‌ها است.

باورهای مذهبی که به شکل ایمان در درون انسان نفوذ می‌کند به عنوان یک پایه اساسی در شکل‌دهی به رفتارها عمل می‌کند. بالا بودن ایمان مذهبی، موجب می‌شود آدمی به تحقق آخرت اطمینان بیشتری پیدا کند و بر این پایه زمینه‌های زندگی بهتر در آخرت را فراهم کند. بر پایه آموزه‌های مذهبی برای دستیابی به زندگی بهتر در جهان پس از مرگ، باید در این جهان مال و زمان خود را در راهی که مذهب گفته است هزینه کند. پرداخت زکات یکی از این راه‌ها است. بر این پایه با ایمان بیشتر انتظار می‌رود پرداخت زکات بیشتر باشد.^۲

بخش دیگری از نفوذ مذهب در چارچوب سرمایه مذهبی شکل می‌گیرد و ممکن است در درون (قلب) انسان جای نداشته باشد بلکه گونه‌ای رفتار شکل گرفته بر پایه تجربه و عادت است. مانند اینکه فرد در گذشته زکات پرداخته باشد یا در جامعه‌ای (خانواده، شهر، روستا یا محله‌ای) زندگی کرده باشد که اعضای آن پرداخت کننده زکات هستند یا اینکه فرد با پرداخت زکات و مقررات آن آشنا باشد.

۱- برخی روایت‌ها و نیز عملکرد پیامبر و جانشینان او، استناد این دیدگاه است.

۲- برای آگاهی بیشتر درباره چگونگی اثرگذاری ایمان بر هزینه‌های مذهبی نگاه کنید به: عزتی (۱۳۸۲).

همچنین در جلسه ها و سخنرانی ها و مساجد و مدارس شرکت کند که به پرداخت زکات ترغیب و تشویق شود. سرمایه مذهبی به مجموعه نهادها، عملکردها، تجربه‌ها، اعتقادات، باورها، ارزش‌ها، دانش، قوانین و مقررات، نمادها و واقعیت‌های محیطی فیزیکی و غیر فیزیکی و مانند آن در جامعه می‌گوییم که از وجود مذهب و ایمان مذهبی نشأت گرفته باشد. سرمایه مذهبی به‌طور مشخص موجب ایجاد و خلق فعالیت‌های ویژه می‌شود و می‌توان آن را نوعی ایجاد کننده دانست، مانند سرمایه اقتصادی که ایجاد کننده محصول یا سرمایه انسانی که موجب رشد تولید است. سرمایه مذهبی موجب ایجاد و افزایش فعالیت‌های توصیه شده در مذهب مانند انجام واجبات و مستحبات مذهبی و فعالیت‌های در راه خدا نظیر توسعه و شاخص‌های آن می‌شود. سرمایه مذهبی به دو بخش سرمایه مذهبی فردی و سرمایه مذهبی اجتماعی تفکیک می‌شود. چنانچه فردی یا جامعه ای از سرمایه مذهبی بیشتر برخوردار باشد رفتارهای توصیه شده مذهب را بیشتر و بهتر انجام خواهد داد. یکی از رفتارهای توصیه شده مذهب پرداخت زکات است. اگر افراد تجربه و عادت به پرداخت زکات داشته باشند به آسانی آن را کنار نخواهند گذاشت. همچنین اگر دانش، باور و تأیید کننده‌هایی مانند نمادهای مذهبی و عملکردهای توصیه شده مذهبی همواره در پیش روی آنها باشد موجب افزایش گرایش به انجام رفتارهای توصیه شده مذهبی می‌شود. بر این پایه انتظار می‌رود با افزایش سرمایه مذهبی در جامعه پرداخت زکات افزایش بیابد.^۱

۲-۳- کارگزاران دریافت زکات

کارگزار دریافت زکات در جامعه های امروزی یک سازمان با وظایف تعریف شده است که کارهای گوناگونی برای جمع آوری زکات انجام می‌دهد. سازمان‌های هدف مدار، همه کارهای خود را برای رسیدن به هدف تنظیم می‌کنند. سازمان جمع آوری کننده زکات نیز باید کارهایی مانند ایجاد تشکیلات و سازماندهی آن، به کارگیری کارکنانی به عنوان کارگزار برای جمع آوری زکات، آموزش کارکنان، تبلیغات به شیوه های گوناگون برای جلب نظر پرداخت کنندگان را انجام دهد تا بتواند زکات بیشتری را به بهترین نحو جمع آوری کند.

بی شک کارا بودن این سازمان یا هر یک از کارهای آن می‌تواند پیامد جمع آوری زکات بیشتری را در بر داشته باشد. بنابر این می‌توان گفت هر یک از این گونه کارهای سازمان جمع آوری کننده

۱- برای آگاهی بیشتر از سرمایه مذهبی و آثار آن نگاه کنید به: عزتی و عاقلی (۱۳۸۷)، عزتی (۱۳۸۷).

زکات عاملی برای جذب زکات بیشتر و بهتر است. بر همین پایه است که در احادیث و روایت های معصومین (ع) درباره رفتار کارگزاران جمع آوری زکات، توصیه های بسیاری شده است.

۲-۴- درآمد و ثروت پرداخت کنندگان

درآمد و ثروت پرداخت کنندگان یک عامل مهم برای تصمیم گیری افراد در انجام هزینه های گوناگون است. می توانیم زکات را به عنوان بخشی از پرداخت های افراد (به عنوان هزینه مذهبی) در نظر بگیریم. هزینه های افراد تابعی از درآمد و ثروت آنها است. چنانچه درآمد و ثروت افراد بیشتر باشد، توان پرداخت آنها بیشتر می شود و بر این پایه پرداخت های آنها افزایش می یابد با فرض برخورداری افراد از باورهای مذهبی، هزینه های مذهبی آنها مانند زکات نیز افزایش می یابد. بنابر این انتظار می رود افزایش درآمد و ثروت پرداخت کنندگان و (به شکل کلی تر درآمد و ثروت جامعه) موجب افزایش زکات پرداختی آنها بشود.^۱

۲-۵- عوامل دیگر

عوامل بسیاری محیط اجتماعی را می سازند که برخی از آنها در اندازه هزینه های افراد اثرگذار هستند. در زمینه زکات نیز برخی عوامل محیطی ویژه بیشتر اثرگذار هستند. بخش مهمی از محیط اجتماعی در چارچوب فرهنگی جامعه تعریف می شود. فرهنگ مالیاتی زیر بخشی از آن است که در زمینه پرداخت زکات به عنوان یک مالیات اثرگذار است. بخشی از فرهنگ مالیاتی یا فرهنگ زکات با کارهای سازمان زکات شکل می گیرد. افزون بر این نوع برداشت ها درباره لزوم پرداخت زکات به سازمان زکات، نگاه به دولت، تفاوت های مذهبی جامعه ها یا زیر بخش های آن و مانند اینها نیز بر اندازه پرداخت زکات اثرگذار است. نوع هزینه کرد زکات یا مصرف زکات نیز می تواند در رفتار پرداخت کنندگان آن اثرگذار باشد. اگر زکات پرداخت شده صرف هزینه هایی شود که پرداخت کنندگان از آن هزینه ها رضایت خاطر به

۱- اثر درآمد بر هزینه ها در همه کتابهای اقتصاد خرد آمده است و درباره اثر درآمد بر هزینه های مذهبی نیز نگاه کنید به: عزتی (۱۳۸۲) و عزتی (۱۳۸۴).

دست آورند تمایل بیشتری به پرداخت زکات خواهند یافت. اما اگر در راه دیگری صرف شود این حالت وجود نخواهد داشت.

نوع قوانین و مقررات موجود درباره زکات مانند داوطلبانه یا اجباری بودن پرداخت، وجود مجازات برای نپرداختن، وجود مشوق‌ها و همچون اینها نیز می‌تواند در مقدار زکات پرداختی از سوی شهروندان اثر گذار باشد.

۳- عملکرد زکات در ایران

درباره عملکرد جمع آوری زکات در ایران به چند نکته اشاره می‌کنیم:

۳-۱- تشکیلات جمع آوری زکات در ایران

در ایران مانند دیگر کشورهای اسلامی پرداخت و هزینه کردن زکات بر پایه دیدگاه‌های فقهی انجام می‌شود. بر این پایه در ایران جمع آوری و هزینه کردن زکات از دیدگاه سازمانی در ۳ بخش انجام می‌شود.

۱. یکی پرداخت مستقیم زکات در جایگاه‌های بایسته هشت گانه که یا خود پرداخت کننده می‌پردازد یا از راه نهادهای خیریه مردمی انجام می‌شود.

۲. دیگری پرداخت زکات به علمای دینی که یا مرجع تقلید هستند یا نماینده مرجع تقلید برای دریافت و یا هزینه کرد زکات هستند یا مردم به آنها اعتماد می‌کنند.

۳. دریافت و هزینه کرد زکات از سوی کمیته امداد امام خمینی (ره) که در سال‌های گذشته بر پایه نظر برخی مراجع تقلید و رهبری و از سال ۱۳۹۰ بر پایه قانون مصوب مجلس شورای اسلامی انجام می‌شود.

درباره اندازه زکات دریافت و پرداخت شده در چارچوب دو بخش نخست، داده‌هایی در دسترس نیست. زیرا بسیاری از پرداختی‌ها و هزینه‌های بخش نخست بدون هرگونه ثبتي انجام می‌شود و پرداختی‌ها به مراجع تقلید و نمایندگان آنها و روحانیون نیز ثبت رسمی ندارد و بیشتر ثبت آنها در دفاتر یا اسنادی است که رسمیت قانونی ندارد. با این حال بخشی از زکات که در چارچوب سازمانی کمیته امداد دریافت و هزینه می‌شود، دارای ثبت قانونی در یک سازمان زیر نظر حکومت است. داده‌های این بخش ثبت سازمانی رسمی دارد و می‌توان آنها را بخش نظام یافته زکات در ایران دانست.

تشکیلات رسمی زکات در ایران بر پایه قانون زکات در برگیرنده یک شورای مرکزی زکات است که رییس آن نماینده ولی فقیه و اعضای آن رییس کمیته امداد امام خمینی، معاون برنامه ریزی راهبردی رییس جمهور، وزیر کشور، وزیر جهاد کشاورزی، وزیر امور اقتصادی و دارایی، وزیر تعاون، کار و رفاه اجتماعی، رییس سازمان صدا و سیما، رییس شورای سیاست گذاری ائمه جمعه، رییس سازمان تبلیغات اسلامی و یک نماینده مجلس به عنوان ناظر هستند.

بر پایه ماده ۳ این قانون هرگونه اقدام در مورد زکات مانند جمع آوری و اولویتهای مصرف آن مطابق نظر ولی فقیه و با اذن ایشان انجام می‌شود.

شوراهای زکات استان، شهرستان و بخش نیز به ریاست امام جمعه و نمایندگان نهادهایی که رییس آنها عضو شورای مرکزی زکات است و در سطح استان، شهرستان و بخش تشکیل می‌شود و درباره دریافت و پرداخت زکات در محدوده تقسیمات خود تصمیم‌گیری می‌کند. البته این تصمیم‌ها باید در چارچوب قانون، آیین نامه اجرایی آن و مصوبات شورای مرکزی زکات کشور انجام شود.

دبیرخانه‌های شوراهای زکات در کمیته امداد کشور، استان، شهرستان و بخش قرار دارد و دبیر شوراهای نیز رییس کمیته امداد کشور، استان، شهرستان و بخش است. واحد اجرایی زکات نیز دبیرخانه زکات و کارگزاران اجرایی آن کارکنان دبیرخانه هستند.^۱

تا پایان سال ۱۳۹۰، ۳۱ ستاد و شورای زکات استان ۶۲ کارشناس ثابت (در هر اداره کل دو نفر) همراه یا ۶۱۲ شورای زکات شهرستان و بخش تشکیل شده‌اند و فعالیت می‌کنند. ۳۳۹۲۳ نفر روحانی و معتمد به عنوان کارگزار جمع آوری زکات با این ستادها همکاری می‌کنند. بیش از ۳۳۰۰۰ روستای دارای تولیدات مشمول زکات زیر پوشش ستادهای زکات قرار دارند. همچنین برای جمع آوری و هزینه کرد زکات فطره از ظرفیت ۱۷۰۰۰ مسجد و امام جماعت آنها کمک گرفته می‌شود.

۱- سازمان زکات پاکستان از جهت شوراها با شوراهای مصوب قانون زکات در ایران شباهت بسیاری دارد. در پاکستان بخش اداری زکات در وزارت اقتصاد و دارایی است، اما زیر نظر شورای مرکزی زکات که ۱۶ عضو به ریاست رییس دادگاه عالی پاکستان دارد کار می‌کند. در پاکستان هر استان یک شورای استانی زکات (۴ استان) و هر شهرستان یک کمیته شهرستانی (۸۱ کمیته) و ۳۷۸۸۰ کمیته محلی دارند که دریافت و پرداخت زکات زیر نظر آنها انجام می‌شود. در پاکستان بر پایه قانون اساسی (۱۹۴۷م) زکات رسمیت پیدا کرد و در سال ۱۹۷۹م. قانون زکات تصویب شد و در سال ۱۹۸۳م. کامل شد. بر پایه این قانون پرداخت زکات برای همه مسلمانان اجباری است.

ستاد زکات کشور عضو سازمان بین المللی زکات در سازمان کنفرانس اسلامی نیز می‌باشد.

۳-۲- عملکرد دریافت و هزینه کرد زکات

چنانچه یاد شد، زکات در دو مفهوم کلی به معنای هرگونه پرداخت در راه خدا که در ایران بیشتر به آن اتفاق می‌گویند و مفهوم خاص پرداخت زکات کالاهای ۹ گانه به کار می‌رود. در ایران آمار روشنی از زکات در هیچ یک از این دو مفهوم در دست نیست، اما داده‌های بخشی از آن که کمیته امداد و برخی نهادهای رسمی دیگر مانند بهزیستی دریافت و هزینه می‌کنند در دسترس است.

۳-۲-۱- زکات جمع آوری شده از سوی کمیته امداد امام خمینی

بر پایه داده‌های گزارش شده در سالنامه‌های آماری کمیته امداد حضرت امام خمینی (ره) زکات جمع آوری شده از سوی این نهاد به طور جداگانه بابت کالاهای نه گانه و فطریه در ده سال ۱۳۸۰ تا سال ۱۳۸۹ در جدول ۱ آورده شده است.

جدول (۱)- زکات کالاهای ۹ گانه و فطریه جمع آوری شده از سوی کمیته امداد امام خمینی (ره)

سال	میلیارد ریال
۱۳۸۰*	۰/۶۰۵
۱۳۸۱	۱/۳۶۶
۱۳۸۲	۰/۱۰۶
۱۳۸۳	۱۲
۱۳۸۴	۲۲/۸
۱۳۸۵	۶۶/۶
۱۳۸۶	۱۲۶/۸
۱۳۸۷	۳۳۴
۱۳۸۸	۶۷۹
۱۳۸۹	۶۲۵
۱۳۹۰	۹۸۰
جمع ۱۱ سال	۲۷۲۳
جمع سال‌های ۹۰-۱۳۸۳	۲۷۲۱

* داده‌های زکات سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۲ دقت کافی ندارد.

ماخذ: گزارش‌های سالانه عملکرد کمیته امداد امام خمینی

بر این پایه جمع زکات دریافت شده در سال ۱۳۸۰ برابر ۶۰۵ میلیون ریال، در سال ۱۳۸۲ برابر ۱۰۶ میلیون ریال، در سال تأسیس ستاد احیای زکات (۱۳۸۳) برابر ۱۲ میلیارد ریال، در سال پس از تأسیس ستاد احیای زکات (۱۳۸۴) برابر ۲۲/۸ میلیارد، در سال ۱۳۸۹ برابر ۶۰۰ میلیارد ریال و در سال ۱۳۹۰ برابر ۹۸۰ میلیارد ریال بوده است.^۱ جمع درآمدهای این ۹ سال ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۰ بیش از ۲۷۲۳ میلیارد ریال بوده است.

۳-۲-۲- هزینه کرد زکات

بر پایه مقررات داخلی کمیته امداد، زکات فطره جمع آوری شده در هر منطقه (محدوده مسجد) به هزینه فقرای آن منطقه می‌رسد و زکات کالاهای ۹ گانه نیز برای فقرا، پروژه‌های عمرانی، مساجد، خانه‌های عالم و مانند اینها هزینه می‌شود. به موجب قانون، دولت می‌تواند برابر با زکات جمع آوری شده هر سال (به اضافه ۱۰٪ بابت هزینه جمع آوری) به کمیته امداد بابت هزینه کردن در چارچوب اهداف قانون زکات پرداخت کند تا کمیته امداد آن را افزون بر مبلغ زکات جمع آوری شده در هر محل، در آن محل هزینه کند. جمع زکات کالاهای ۹ گانه و فطره در ۹ سال ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۰ برابر ۲۷۲۱ میلیارد ریال بوده است که این مبلغ همراه با ۲۷۰ میلیارد ریال کمک دولت و سازمان‌ها و نهادهای دیگر برای امور یاد شده هزینه شده است. یادآوری می‌شود هزینه‌های اجرایی و اداری ستاد زکات و کارگزاران از درآمدهای دیگر کمیته امداد تأمین شده است. تاکنون از محل زکات جمع آوری شده در کمیته امداد ۵۸۲۰ پروژه عمرانی، تعمیراتی و نظارتی فنی بر پروژه‌ها اجرا شده است که از این تعداد، ۳۸۰۰ باب مسجد، ۳۸۱ باب خانه عالم، ۴۲ باب تعمیر حوزه علمیه بوده است (گزارش عملکرد کمیته امداد، ۱۳۹۰).

۱- گزارش های آماری سالانه کمیته امداد امام خمینی (ره)

۴- تحلیل و ارزیابی عملکرد

در این بخش پس از مقایسه مختصر تشکیلات زکات در ایران با برخی کشورها، دو شیوه عملکرد زکات در کشور را تحلیل و در پایان ارزیابی می‌کنیم. در آغاز یک تحلیل آماری از عملکرد زکات خواهیم داشت. پس از آن یک بررسی اقتصادسنجی و در پایان به ارزیابی کیفی یافته‌ها می‌پردازیم.

۴-۱- مقایسه مختصر تشکیلات زکات در ایران با برخی کشورها

می‌توان گفت تفاوت‌های اصلی عملکرد زکات در کشورهای دارای قانون زکات در زمینه سطح اجبار، تشکیلات، دارایی‌های مشمول و هزینه کرد زکات است.

از نظر تشکیلاتی در بیشتر کشورها سازمان دریافت و پرداخت زکات یک سازمان دولتی است و در کشورهایی که پرداخت زکات اجباری است (مانند: عربستان، پاکستان، مالزی و یمن) این تشکیلات در سازمان مالیاتی یا وزارت امور اقتصادی و دارایی است. در برخی کشورها که پرداخت زکات داوطلبانه است مانند کویت، اردن، بنگلادش و مصر این تشکیلات زیر نظر سازمان‌های دولتی امور دینی یا سازمان خاص دولتی است که در زمینه کمک به نیازمندان کار می‌کند. در ایران کمیته امداد سازمانی زیر نظر ولی فقیه است و مشمول برخی نظارت‌ها و بازرسی‌های سازمان‌های دولتی نمی‌شود. در برخی کشورها مانند پاکستان، تشکیلات جمع آوری و هزینه کرد شورایی و به شدت گسترده است، اما بیشتر نیروهای داوطلب و پاره وقت استانی، شهرستانی و محلی کار جمع آوری و هزینه کرد را انجام می‌دهند.

می‌توان کشورهای اسلامی را که قانون و تشکیلاتی برای زکات دارند، از دیدگاه اجبار به دو دسته تقسیم نمود: یک دسته کشورهایی هستند که پرداخت مالیاتی با عنوان زکات در آنها بر پایه قانون اجباری است، مانند عربستان، سودان، مالزی و یمن؛ در این کشورها اگر شخصی زکات پرداخت نکند، کارگزاران به زور از او آن را دریافت می‌کنند و پرداخت نکردن زکات جرم است و مجازات‌هایی را در پی خواهد داشت. دسته دیگر کشورهایی هستند که از دیدگاه قانونی، پرداخت زکات در آنها داوطلبانه است و اگر شخصی زکات پرداخت نکند از او به زور دریافت نمی‌شود و نیز جرم قانونی هم انجام نداده است؛ بر این پایه مجازاتی نیز نخواهد داشت، مانند بنگلادش، مصر، کویت و اردن.

کشورها از جنبه دارایی‌هایی که باید به ازای آنها زکات پرداخت کرد، تفاوت‌های بسیاری با هم دارند. در برخی کشورها مانند عربستان، زکات یک مالیات عمومی است و از همه درآمدهای اشخاص

حقیقی و حقوقی دریافت می‌شود. در بیشتر کشورهای دیگر زکات از کالاهای ۹ گانه یاد شده و افزون بر آن از برخی درآمدها مانند درآمد تجارت و برخی کالاهای کشاورزی دیگر دریافت می‌شود. پاکستان، سودان و مالزی از این نوع هستند. در ایران بر پایه دیدگاه بیشتر مراجع دینی زکات بر کالاهای ۹ گانه یاد شده واجب است. مردم و جمع آوری کنندگان زکات نیز بر همین پایه عمل می‌کنند. قانون در این زمینه کار را به نظر ولی فقیه موکول کرده است، اما مردم بر اساس نظر مراجع خود کار می‌کنند.

بر پایه آیه ۶۰ سوره توبه، زکات باید در ۱۱ جایگاه بایسته هزینه شود. همه مذاهب اسلامی بر این نظر هستند که حاکم اسلامی می‌تواند زکات را در هر یک از این جایگاه‌ها هزینه کند. با وجود این در بیشتر کشورها مانند عربستان، سودان، کویت، مصر، اردن، پاکستان، بنگلادش زکات به مصرف نیازمندان (فقرا و مساکین) و در برخی از آنها همچنین به کارگزاران جمع آوری و هزینه کرد زکات می‌رسد. در ایران بر پایه قانون درآمد، زکات تنها باید برای نیازمندان و عمران و آبادانی مناطق نیازمند هزینه شود و کارگزاران نیز یا داوطلبانه کار می‌کنند یا دستمزد آنها از محل کمک دولت پرداخت می‌شود.

۴-۲- تحلیل آماری از عملکرد زکات

در این بخش بررسی آماری کوتاهی از عملکرد کمیته امداد امام خمینی به عنوان نهاد قانونی عهده‌دار جمع آوری زکات در کشور خواهیم داشت. تغییرات ارزش زکات جمع آوری شده، مقایسه زکات جمع آوری شده در ایران و برخی کشورها و نسبت زکات جمع آوری شده به کارهای کمیته امداد در ستاد زکات در زمینه جمع آوری زکات را بررسی می‌کنیم.

۴-۲-۱- تغییرات زکات جمع آوری شده از سوی کمیته امداد در سال‌های گذشته

کمیته امداد امام خمینی از سال ۱۳۶۸ اقدام به جمع آوری زکات کرده است، اما اندازه آن اندک بوده و آرام آرام افزایش می‌یافته است تا اینکه در سال ۱۳۸۰ ارزش زکات جمع آوری شده از سوی این کمیته تنها به ۶۰۵ میلیون ریال رسید. از سال ۱۳۸۳ که ستاد زکات از سازمان مدیریت و برنامه ریزی به کمیته امداد واگذار شد، ارزش زکات جمع آوری شده از سوی این کمیته با افزایش ۱۱۳۰ درصدی

(نسبت به سال ۱۳۸۲) به ۱۲ میلیارد ریال افزایش یافت. از این سال به بعد، هر ساله ارزش زکات جمع‌آوری شده از سوی این نهاد افزایش بسیاری داشته است، به گونه‌ای که با میانگین افزایش بیش از صد درصدی در این دوره، ارزش زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد در سال ۱۳۹۰ به ۹۸۰ میلیارد ریال رسیده است. میانگین افزایش ارزش زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد از سال ۱۳۸۳ تا سال ۱۳۹۰ بیش از ۹۰ درصد بوده است. در بین این سال‌ها تنها در سال ۱۳۸۹ ارزش زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد کاهش داشته است.

جدول (۲) - تغییرات زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد در سال‌های ۱۳۹۰-۱۳۸۰

سال	میلیارد ریال	درصد تغییر
*۱۳۸۰	۰/۶۰۵	
۱۳۸۱	۱/۳۶۶	۱۲۶
۱۳۸۲	۰/۱۰۶	-۹۲
۱۳۸۳	۱۲	۱۱۳۱
۱۳۸۴	۲۲/۸	۹۰
۱۳۸۵	۶۶/۶	۱۹۲
۱۳۸۶	۱۲۶/۸	۹۰
۱۳۸۷	۳۳۴	۱۶۳
۱۳۸۸	۶۷۹	۱۰۳
۱۳۸۹	۶۲۵	-۸
۱۳۹۰	۹۸۰	۶۳
جمع ۱۱ سال	۲۷۲۳	(میانگین ۱۱ سال)
جمع سال‌های ۹۰-۱۳۸۳	۲۷۲۱	(میانگین ۸ سال)

* داده‌های زکات سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۲ دقت کافی ندارد.

ماخذ: گزارش‌های سالانه عملکرد کمیته امداد امام خمینی

۴-۲-۲- انواع زکات جمع آوری شده از سوی کمیته امداد

بر پایه فقه رایج در ایران، زکات بر ۹ کالا واجب است. زکات جمع آوری شده از سوی کمیته امداد نیز به این نه کالا محدود می شود. برای روشن شدن نسبت زکات در کشور، اشاره کوتاهی به زکات جمع آوری شده از هر یک از کالاهای مشمول زکات در سال ۱۳۸۹ می کنیم. بر پایه آمار در دسترس، بیش از ۶۰٪ ارزش زکات جمع آوری شده از کالاهای نه گانه از محل زکات گندم و جو بوده است. زکات طلا و نقره جمع آوری شده در این سال نیز کمتر از ۲ هزارم ارزش جمع زکات کالاهای نه گانه بوده است. زکات کشمش و زکات دام نیز هر کدام کمتر از ۲۰٪ ارزش زکات کالاهای نه گانه بوده است.

جدول (۳) - عملکرد طرح زکات طی سال ۱۳۸۹

فطریه به (هزارریال)	ارزش زکات جمع آوری شده (به هزار ریال)	زکات تحویلی					تعداد افراد زکات- دهنده
		نقره (گرم)	طلا (گرم)	گاو / گوسفند، شتر(رأس، نفر)	خرما و کشمش (تن)	جو و گندم (تن)	
۴۹۸۳۸۱۶۹	۵۷۵۱۲۰۹۲۹	۶۴۰۰	۱۰۸۸	۵۱۲۶	۹۱۱	۷۳۲۵۴	۱۵۲۴۵۹

ماخذ: گزارش عملکرد کمیته امداد امام خمینی سال ۱۳۸۹

۴-۲-۳- زکات جمع آوری شده در ایران و برخی کشورها

برای اینکه بهتر بتوانیم عملکرد جمع آوری زکات از سوی کمیته امداد در ایران را ارزیابی کنیم، خوب است مقایسه‌ای بین عملکرد این نهاد و سازمان‌های عهده‌دار این کار در کشورهای دیگر داشته باشیم. برای اینکه مقایسه بهتر انجام شود و اندازه کشورها و اقتصاد آنها ارزیابی را به بی راهه نکشد، درصد زکات جمع آوری شده از سوی سازمان‌های عهده‌دار این کار در کشور را نسبت به اندازه تولید ناخالص داخلی کشور در نظر می گیریم. زکات جمع آوری شده از سوی کمیته امداد امام خمینی در ایران ۰.۰۰۰۰۱۴٪ تولید ناخالص داخلی ایران است. جمع درآمدهای کمیته امداد امام خمینی (همه انفاق- های جمع آوری شده از سوی این نهاد) ۰.۰۰۰۰۱۳٪ یعنی نزدیک ۱۰ برابر زکات است. در حالی که

درصد زکات جمع‌آوری شده از سوی سازمان‌های عهده‌دار این کار در برخی کشورهایی که در آنها زکات اجباری نیست (مصر، اردن و کویت) به تولید ناخالص داخلی این کشورها از ۰.۰۲٪ تا ۰.۰۸٪ است. همین نسبت در برخی کشورهایی که در آنها زکات اجباری است (پاکستان، عربستان و یمن) از ۰.۳٪ تا ۱٪ بوده است. دیده می‌شود که زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد امام خمینی در ایران در مقایسه با کشورهای دیگر بسیار اندک، یعنی کمتر از یک هزارم کمترین آنها و کمتر از یک صد هزارم بیشترین آنها است.

جدول (۴) - نسبت درصد زکات جمع‌آوری شده در ایران و برخی کشورها به تولید ناخالص داخلی

بند	موضوع	درصد
۱	درصد زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد به تولید ناخالص داخلی ایران ^۱	۰.۰۰۰۰۱۴٪
۲	درصد درآمدهای اختصاصی (همه انفاق‌های) کمیته امداد به تولید ناخالص داخلی ایران ^۱	۰.۰۰۰۰۱۳٪
۳	برآورد یک پژوهش داخلی از درصد زکات غلات و فطریه به تولید ناخالص داخلی ایران ^۲	۰.۱٪ - ۰.۳٪
۴	درصد زکات جمع‌آوری شده در برخی کشورهایی که در آنها زکات اجباری نیست (مانند مصر، اردن و کویت) به تولید ناخالص داخلی این کشورها ^۲	۰.۰۲٪ - ۰.۰۸٪
۵	درصد زکات جمع‌آوری شده در برخی کشورهایی که در آنها زکات اجباری است (مانند پاکستان، عربستان و یمن) به تولید ناخالص داخلی این کشورها ^۲	۰.۳٪ - ۱٪

۱. اندازه‌گیری پژوهشگر

۲. توسلی (۱۳۸۸)

۴-۲-۴ - نسبت زکات جمع‌آوری شده به اقدام‌های کمیته امداد

برای ارزیابی کارکرد کمیته امداد در زمینه اقدامات انجام شده برای جمع‌آوری زکات در کشور می‌توان به گونه‌ای زکات جمع‌آوری شده را در برابر هر فعالیت ترویجی یا اجرایی در این زمینه نیز اندازه‌گیری کرد. برای این کار اقدام‌های گوناگونی که کمیته امداد امام خمینی در زمینه جمع‌آوری زکات و در چارچوب ستاد زکات کشور در سال ۱۳۹۰ انجام داده است را در نظر می‌گیریم و نسبت زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد امام خمینی در این سال را به هر یک از این کارها اندازه‌گیری می‌کنیم. این نسبت به گونه‌ای بهره‌وری این اقدامات نیز به شمار می‌آید. این نسبت‌ها در جدول ۴ آورده شده است.

جدول (۵) - نسبت زکات جمع آوری شده به اقدام‌های کمیته امداد در سال ۱۳۹۰ (به میلیون ریال)

بند	اقدام‌های کمیته امداد	تعداد / شمار	نسبت زکات جمع آوری شده به ازای هر اقدام
۱	جمع درآمدهای کمیته امداد		
۲	شهرستان‌های کشور	۳۸۵	۲۵۴۵.۴
۳	روستاهای کشور	۴۸۵۱۵	۲۰.۲
۴	روستاهای مشمول زکات	۲۳۳۳۱	۴۲.۰
۵	روستاهای پرداخت کننده زکات	۱۳۰۸۶	۷۴.۹
۶	شوراهای زکات تشکیل شده در کشور	۹۸۱۲	۹۹.۸
۷	جلسه‌های تشکیل شده شوراهای زکات در کشور	۲۶۵۷۸	۳۶.۹
۸	کارکنان رسمی، خرید خدمت و سرباز طلبه	۳۲۷	۳۹۹۶.۹
۹	مبلغین مقطعی	۳۲۴۸	۳۰۱.۷
۱۰	رابطین افتخاری	۱۸۵۱۷	۵۲.۹
۱۱	جمع نیروی انسانی (بندهای ۸، ۹ و ۱۰)	۲۲۰۹۲	۴۴.۴
۱۲	جلسه‌های آموزشی کارکنان	۱۰۸۵۵۱	۹.۰
۱۳	جلسه‌های آموزشی توجیهی	۱۵۹۶۹۰	۶.۱
۱۴	برنامه پخش شده رادیو و تلویزیون (به دقیقه)	۳۵۵۲۵	۲۷.۶
۱۵	بیلورد، بنر، پارچه نویسی، دیوار نویسی و مانند اینها	۵۸۲۷۹	۱۶.۸
۱۶	سخنرانی‌ها و خطبه‌های نماز جمعه	۳۲۹۳	۲۹۷.۶
۱۷	جمع بندهای ۷، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱۶	۳۸۸۶۶۸	۲.۵

ماخذ ستون ۲: گزارش عملکرد کمیته امداد امام خمینی ۱۳۹۰ و ستون ۳: اندازه‌گیری پژوهشگر

نکته‌های اصلی این نسبت‌ها چنین است:

- زکات جمع‌آوری شده به ازای هر شورای شکل گرفته کمتر از ۱۰۰ میلیون ریال بوده است.
- زکات جمع‌آوری شده به ازای هر یک نفر نیروی انسانی همکار به این ستاد برابر ۴۴.۴ میلیون ریال بوده است.
- زکات جمع‌آوری شده به ازای هر یک از کارهای انجام شده مانند هر جلسه آموزشی یا توجیهی، هر جلسه شورا، هر سخنرانی، هر بنر بیلبورد، پارچه نوشته، دقیقه برنامه رادیویی یا تلویزیونی و مانند اینها، ۲.۵ میلیون ریال بوده است.
- زکات جمع‌آوری شده به ازای هر یک میلیون ریال درآمد اختصاصی کمیته امداد (همه انفاق‌های دیگر) ۱۱۰ هزار ریال بوده است.

۴-۳- بررسی اقتصاد سنجی

در تحلیل اقتصادسنجی نخست مدل و متغیرهای آن را معرفی می‌کنیم، سپس برآوردها و یافته‌های برآوردها را تحلیل می‌کنیم.

۴-۳-۱- مدل و متغیرهای آن

در بحث نظری اشاره شد که ۵ گروه عوامل بر ارزش زکات جمع‌آوری شده اثرگذار است. برای بررسی اثر این عوامل بر ارزش زکات جمع‌آوری شده، مدلی را با ویژگی‌های زیر بر پایه مباحث نظری طراحی کرده‌ایم. در این مدل متغیر وابسته، ارزش زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد امام خمینی (ره) است. چون داده‌های سری زمانی کافی برای برآورد مدل نداریم، تلاش کرده‌ایم از داده‌های استانی کمک بگیریم و مدل را به صورت مقطعی بین استان‌ها طراحی کنیم. داده‌های عملکردی کمیته امداد درباره زکات برای سال ۱۳۹۰ با جزییات ثبت شده و در دسترس است. بر این پایه می‌توان این داده‌ها را در مدل مقطعی بین استانی در کشور به کار برد.

متغیر وابسته مدل، ارزش زکات جمع‌آوری شده از ۹ قلم کالای تولیدی مشمول زکات واجب شرعی در فقه رایج کشور است. برای وارد کردن متغیرهای توضیح دهنده ارزش زکات جمع‌آوری شده در مدل، تلاش می‌شود از هر یک از ۵ گروه عوامل اثرگذار بر اندازه زکات جمع‌آوری شده، یک یا چند عامل که می‌توان داده‌هایی برای آن فراهم کرد، انتخاب و وارد مدل کنیم. متغیرهای زیر را انتخاب کرده‌ایم و برآوردهای خود را با آنها انجام می‌دهیم.

GDP: داده‌های تولید ناخالص داخلی استان به عنوان درآمد استان، به کار برده شده است. این متغیر می‌تواند اثر درآمد (توان مالی) پرداخت کنندگان زکات را بر هزینه (پرداخت زکات) نشان دهد. **AGGDP:** ارزش تولیدات کشاورزی و دامی استان که برای آن، ارزش تولید ناخالص داخلی کشاورزی استان به کار رفته است. این متغیر می‌تواند نشان دهنده اندازه دارایی‌های مشمول زکات و درآمد پرداخت کنندگان زکات باشد.

Farmland: زمین‌های کشاورزی استان که برای آن مساحت زمین‌های کشاورزی استان به هکتار به کار گرفته شده است. این متغیر نیز می‌تواند نشان دهنده دارایی‌های پایه برای تولید کالاهای مشمول زکات باشد.

Religious Capital: به عنوان متغیر جانشین برای اندازه نفوذ مذهب در جامعه در چارچوب مفهوم پایه سرمایه مذهبی، متغیر شمار نهادهای مذهبی فعال در استان را به کار برده‌ایم. برای اندازه دقیق سرمایه مذهبی و همچنین اندازه ایمان مردم در استان‌ها داده‌هایی در دسترس نیست^۱. **Rabet:** در سازمان زکات کشور، کارگزاران جمع‌آوری زکات که برای جمع‌آوری زکات به مردم مراجعه می‌کنند، رابط نامیده می‌شوند. شمار این افراد در هر استان به عنوان یک متغیر نشان دهنده گستره سازمان کارگزار برگزیده شده است.

Rabet Rohani: روحانی بودن یا نبودن می‌تواند یک ویژگی کارگزاران باشد که داده‌های این ویژگی در دسترس است. بر این پایه این متغیر نیز وارد تحلیل می‌شود. برای نشان دادن اثر دیگر ویژگی‌های سازمان زکات، داده‌های سازمانی زکات مانند شمار شوراهای هر استان، شمار جلسات شوراها، شمار کارکنان رسمی، شمار سرباز طلبه‌های همکار و مانند اینها نیز به عنوان متغیرهای اثرگذار، هر یک جداگانه وارد بررسی می‌شوند.

۱- تعداد مساجد، حسینیه‌ها و دارالقرآن و اماکن فرهنگی که به صورت مستمر و غیرمستمر فعالیت می‌کنند و به طور عمده بخش زیادی از دانش، تجربه، اعمال مذهبی و مشاهدات مذهبی در این اماکن انجام می‌شود و توسعه می‌یابد، می‌توان این مجموعه را نماینده‌ای برای ایجاد و گسترش سرمایه مذهبی دانست. همچنین این مجموعه نمایندگی سرمایه فیزیکی مذهبی را نیز دربر دارد. همچنین به طور معمول بخش زیادی از فعالیت‌های مذهبی و عمومی ناشی از مذهب در مساجد، حسینیه‌ها، هیأت‌ها، مراکز مذهبی و مانند اینها شکل می‌گیرد و اثرات سرمایه مذهبی در این مراکز بیشتر نمایان می‌شود. مهمتر از آنها وجود اطلاعات در این زمینه است.

Farhang: برای عامل تبلیغات و فرهنگ سازی، داده‌های متغیرهای «شمار سخنرانی‌هایی که در آنها توصیه به پرداخت زکات شده است»، زمان برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی پخش شده در استان در باره زکات، شمار بنرها، بیلبوردها، پارچه نوشته‌ها، دیوار نویسی‌ها، کتاب‌ها، جزوه‌ها و مانند اینها، هر یک جداگانه وارد بررسی می‌شوند.

Dummy: در این بررسی که بحث زکات است، چون استان‌ها از نظر مذهبی تفاوت‌هایی دارند و فقهی که آنها از آن پیروی می‌کنند درباره زکات یکسان نیست، برای بررسی تفاوت‌های مذهبی استان‌ها از متغیر دامی کمک گرفته می‌شود. متغیر دامی برای استان‌های کردستان، آذربایجان غربی، گلستان و سیستان به کار برده می‌شوند.

UN: در این بررسی برای نشان دادن تفاوت فرهنگی، یک متغیر دیگر به نام نسبت شهرنشینی نیز به کار برده می‌شود. این متغیر نسبت جمعیت ساکن در نقاط شهری^۱ استان به جمعیت ساکن در استان را نشان می‌دهد.

۴-۳-۲- برآورد الگو

در اینجا تابع زکات جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد امام خمینی (ره) به صورت خطی و لگاریتمی برآورد شده است. متغیر وابسته در آن، جمع ارزش زکات واجب (از کالاهای ۹ گانه) و مستحب جمع‌آوری شده و متغیرهای توضیح دهنده آن از هر گروه عوامل یک متغیر برگزیده شده از همه متغیرهای یاد شده بالا بوده‌اند. برآوردهای مدل با متغیرهای گوناگون یاد شده به صورت جایگزین انجام شدند. از بین این متغیرها، متغیرهایی که در مدل از نظر آماری و نیز سازگاری نظری معنادار شدند، مساحت زمین‌های کشاورزی (FARMLAND)، تعداد رابط (RABET)، تعداد

۱- شهر (نقطه شهری): منظور از شهر، هر یک از نقاط جغرافیایی است که دارای شهرداری باشد. منظور از جمعیت ساکن در نقاط شهری در هر یک از محدوده‌های بخش، شهرستان، استان یا کشور، جمعیت تمامی شهرهایی است که در همان محدوده قرار دارد و جمعیت هر شهر، عبارت است از: مجموع تعداد اعضای همه خانوارهای معمولی ساکن، مؤسسه‌ای و گروهی که اقامتگاه معمولی آنان در زمان سرشماری در آن شهر واقع است. خانوار مؤسسه‌ای: مجموعه افرادی که به دلیل داشتن هدف یا ویژگی‌های مشترک با هم در یک مؤسسه زندگی می‌کنند و آن مؤسسه بنا بر مجوز یا بر اساس مقررات و ضوابط معینی مسؤلیت منزل دادن (ارایه محل سکونت همراه با خدمات و تسهیلات) به آنان را بر عهده دارد خانوار مؤسسه‌ای نامیده می‌شود. خانوار گروهی: مجموعه افرادی که تمام یا اغلب آنان به دلیل دارا بودن شرایط خاص (به طور عمده داشتن ویژگی مشترک) اقامتگاه مشترکی را برای سکونت خود انتخاب کرده‌اند و به طور مشترک امور زندگی در آن اقامتگاه را اداره می‌کنند خانوار گروهی نامیده می‌شود.

رابطه روحانی (RABET ROHANI)، نهادهای مذهبی (RELIGIOUS CAPITAL)، متغیر مجازی برای استان سیستان و بلوچستان (DUMMY) بوده‌اند. متغیرهای دیگر از عملکرد کمیته امداد شامل همه متغیرهای جدول ۵، همچنین ارزش افزوده بخش کشاورزی و ارزش افزوده کل، افزون بر متغیرهای یاد شده و یا جایگزین متغیر تعداد رابطین تعریف شده است. مدل برآورد شده که از نظر آماری و نظری پذیرفته شده است با متغیرها و به شکل کلی زیر بوده است. این مدل به دو شکل خطی و لگاریتمی با روش O. L. S برآورد شده است. در شکل دیگر مدل، متغیر شمار رابطین روحانی جایگزین شمار رابطین شده است که از نگاه آماری، از معناداری بیشتری برخوردار بوده است.

$$Z = \beta_0 + \beta_1 \text{RABET} + \beta_2 \text{FARMLAND} + \beta_3 \text{RELIGIOUS CAPITAL} + \beta_4 \text{DUMMY} + \beta_5 \text{OTHER}$$

نتایج برآوردهای مدل‌ها در جدول شماره ۶ آورده شده است. این نتایج نشان می‌دهد اندازه جمع زمین‌های کشاورزی جامعه، شمار کارگزاران جمع‌آوری کننده زکات، ویژگی روحانی بودن کارگزاران جمع‌آوری کننده زکات، مذهبی بودن جامعه و متغیر دامی برای نشان دادن یکی از ویژگی‌های فرهنگی مذهبی در اندازه زکات جمع‌آوری شده اثر معنادار داشته‌اند.

بر پایه یافته‌های برآورد مدل یک، به ازای هر یک نفر کارگزار دریافت زکات، زکات جمع‌آوری شده نزدیک به ۲۶ میلیون ریال افزایش داشته است. اما بر پایه مدل دو و سه اگر این مدل را به ازای کارگزاران روحانی برآورد کنیم، اثر معنادارتر می‌شود. بر پایه مدل ۳ به ازای افزایش هر هکتار مساحت زمین‌های کشاورزی، ۳۶ هزار ریال زکات جمع‌آوری شده از استان‌ها افزایش می‌یابد. همچنین نتایج این برآورد نشان می‌دهد به ازای برخورداری استان از هر واحد سرمایه مذهبی بیشتر، ۴ میلیون ریال درآمد زکات استانی افزایش یافته است.

جدول شماره (۶) - نتایج برآورد مدل‌ها

مدل ۷	مدل ۶	مدل ۵	مدل ۴	مدل ۳	مدل ۲	مدل ۱	متغیرها
Log(ZAKAT)	Log(ZAKAT)	Log(ZAKAT)	Log(ZAKAT)	ZAKAT	ZAKAT	ZAKAT	متغیر وابسته
۱۰.۵۰ (۰.۰۰۰)	۱۰.۵۴ (۰.۰۰۰)	۱۳۶۱۹ (۰.۰۰۰)	۱۳.۴۷ (۰.۰۰۰)	-9.60E+09 (۰.۱۹۷)			ثابت C
				۳۶۱۲۳.۷۲ (۰.۰۰۳)	۳۹۷۰۹.۱۸ (۰.۰۰۶)	۱۷۴۹۶۶ (۰.۳۶۰)	FARM LAND
						۲۵۹۲۸۰۲۹ (۰.۱۰۵)	RABET
				2.59E+09 (۰.۰۰۲)	2.15E+09 (۰.۰۰۳)		RABET ROHANI
				۴۳۸۱۴۷۵ (۰.۰۰۴)	۳۷۴۳۵.۲ (۰.۰۰۹)	۲۲۴۴۴۲۸ (۰.۲۸۸)	RELIGIOUS CAPITAL
۰.۶۴۴ (۰.۰۰۰)	۰.۶۵۸ (۰.۰۰۱)	۰.۳۹۹ (۰.۰۰۸۳)	۰.۴۶۷ (۰.۰۵۹)				Log(FARM LAND)
		۰.۲۵۶ (۰.۰۴۳)	۰.۲۳۴ (۰.۰۸۰)				Log(RABET)
۰.۶۰۱ (۰.۰۰۰)	۰.۵۲۷ (۰.۰۰۰)						Log(RABET ROHANI)
۰.۴۹۶ (۰.۰۰۰)	۰.۵۶۳ (۰.۰۰۰)	۰.۴۷۴ (۰.۰۱۴)	۰.۳۸۸ (۰.۰۴۴)				Log(RELIGIOUS CAPITAL)
-۰.۵۶۹ (۰.۲۴۷)		-۱.۲۷۷ (۰.۰۶۸)					DUMMY Sistan 1
۰.۸۵۰	۰.۸۳۵	۰.۷۳۲	۰.۶۶۳	۰.۶۷۸	۰.۶۴۱	۰.۴۷۷	R2
۲۱.۱۷	۲۶.۹۸	۱۰.۲۳	۱۰.۴۹	۱۱.۲	--	--	F
۱.۹۵	۲.۰۲	۲.۱۷	۱.۹۷	۱.۵۵	۱.۶۹۸	۱.۸۹۶	Durbin-Watson stat

اندازه α هر ضریب برآورد شده، در پرانتز زیر آن آورده شده است.

بر پایه مدل‌های لگاریتمی یافته‌های نسبی بهتری به دست می‌آید. بر پایه مدل لگاریتمی ۵، کسش‌ها نشان می‌دهد به ازای هر یک درصد افزایش در شمار کارگزاران جمع‌آوری زکات، بیش از ۰/۲۵ درصد ارزش زکات جمع‌آوری شده در استان‌ها افزایش می‌یابد. بر پایه همین مدل در استان سیستان و بلوچستان نسبت به استان‌های دیگر به علت تفاوت‌های فرهنگی موجود، زکات کمتری جمع‌آوری شده است.

مدل ۶ نیز نشان می‌دهد به ازای هر یک درصد افزایش زمین‌های کشاورزی استان‌ها، بیش از ۰/۶۵ درصد ارزش زکات جمع‌آوری شده افزایش یافته است. همچنین به ازای افزایش یک درصد در شمار روحانی‌های کارگزار دریافت زکات، ارزش زکات جمع‌آوری شده بیش از ۰/۵۲ درصد افزایش یافته است. افزایش یک درصد در شاخص سرمایه مذهبی، ارزش زکات پرداختی مردم (جمع‌آوری شده از سوی کمیته امداد) در استان‌ها ۰/۵۶ درصد افزایش یافته است.

با توجه به اینکه متغیرهای دیگر از معناداری قابل پذیرش برخوردار نبوده‌اند، می‌توان این عوامل را عوامل اثر گذار معنادار در ارزش زکات جمع‌آوری شده دانست.

۵- جمع‌بندی

بر پایه یافته‌های بررسی، کارگزاران دریافت زکات مهمترین عامل برای افزایش زکات دریافتی هستند. تشکیلات زکات، شوراها، درآمد مردم، تبلیغات و بسیاری از عوامل مانند اینها در افزایش زکات اثر چندانی ندارند. همچنین ویژگی کارگزاران نیز مهم است. وجود سرمایه مذهبی در استان‌ها و اندازه زمین‌های کشاورزی به عنوان منبع درآمد مشمول زکات عوامل اصلی تعیین کننده ارزش زکات جمع‌آوری شده هستند. تفاوت‌های فرهنگی و مذهبی نیز می‌تواند در زکات جمع‌آوری شده اثرگذار باشد. با توجه به اینکه متغیرهای دیگر از معناداری قابل پذیرش برخوردار نبوده‌اند، می‌توان این عوامل را عوامل اثر گذار معنادار در ارزش زکات جمع‌آوری شده دانست و برای بهبود عملکرد این نهاد از سیاست‌گذاری با به کارگیری این عوامل و کنار گذاشتن عوامل کم اثر بهره برد. افزون بر این با بررسی‌هایی که در متن قانون و نیز در ساختارهای تشکیلاتی و اجرایی کمیته امداد حضرت امام خمینی (ره) کرده‌ایم، همچنین با بررسی توانایی‌هایی که در نیروی انسانی همکار با ستاد زکات داشته‌ایم و با آشنایی که از فرهنگ جامعه و ساختارهای اجتماعی و سیاسی جامعه داریم، بر پایه یک بررسی

- فرصت و تهدید عملکرد و وضع موجود زکات در ایران به این نتایج می‌رسیم که می‌توان از فرصت-های زیر یاری گرفت و برنامه‌ریزی کرد تا تهدیدها را از بین برد:
۱. دستور خدا بر پرداخت زکات یک فرصت برای نهاد زکات است؛
 ۲. حکم شرعی همه مراجع بر واجب بودن پرداخت آن یک فرصت برای نهاد زکات است؛
 ۳. عضویت سازمان‌های اثر گذار، در شورای عالی زکات و شوراهای استانی، شهرستانی و بخشی یک فرصت برای نهاد زکات است؛
 ۴. حکم ولی فقیه و عضویت نمایندگان ولی فقیه در شورای عالی زکات و شوراهای استانی، شهرستانی و بخشی و کمک‌گیری از روحانیون در مناطق روستایی یک فرصت برای نهاد زکات است؛
 ۵. کمک مالی دولت یک فرصت برای نهاد زکات است؛
 ۶. وجود تشکیلات موجود کمیته امداد یک فرصت برای نهاد زکات است؛
 ۷. کمک کارگزاران افتخاری (وجود داوطلبان همکاری افتخاری) یک فرصت برای نهاد زکات است؛
 ۸. وجود مبلغان دینی در سراسر کشور یک فرصت برای نهاد زکات است؛
 ۹. اجازه پرداخت زکات از سوی خود پرداخت‌کنندگان در جایگاه بایسته در فقه یک تهدید هدایت‌وجوه به کمیته امداد و نهاد زکات است؛
 ۱۰. تقلید مردم از مراجع متعدد و پایبندی برخی به پرداخت از مسیر مرجع تقلید خود یک تهدید هدایت‌وجوه به کمیته امداد است؛
 ۱۱. گرفتاری‌های کاری زیاد اعضای شوراهای عالی، استانی و شهرستانی و کم‌فرصت بودن آنها یک تهدید سازمانی برای سازمان زکات است؛
 ۱۲. تداخل برخی وظایف دبیرخانه زکات با وظایف و اختیارات نهادهای دولتی و غیردولتی دیگر و وجود سازمان‌های دولتی و غیردولتی جمع‌آوری و هزینه‌کننده زکات مانند: بهزیستی، اوقاف، انجمن-ها و مؤسسات خیریه یک تهدید هدایت‌وجوه به کمیته امداد است؛
 ۱۳. وجود مقررات رسمی مالیاتی دولتی و معافیت بخش کشاورزی و دامپروری از مالیات از سوی حکومت اسلامی (ج. ا. ا.) یک تهدید هدایت‌وجوه به نهاد زکات است؛
 ۱۴. محدود بودن موارد شمول زکات به کالاهای ۹ گانه در فقه رایج کشور یک محدودیت برای افزایش اندازه زکات است؛

۱۵. نا آشنایی بخشی از پرداخت کنندگان با حکم مذهبی و نیز مقررات زکات در کشور یک محدودیت برای افزایش اندازه زکات است؛
۱۶. برداشت بخشی از مردم در باره بهره‌برداری سیاسی و یا شخصی از پرداختی‌های کمیته امداد به افراد، یک محدودیت برای افزایش اندازه زکات پرداختی به کمیته امداد است؛
۱۷. دشواری نظارت بر درآمدها و هزینه کرد به علت کوچکی و پراکنده بودن درآمدها و پروژه‌ها، یک تهدید سازمانی برای سازمان زکات است.

فهرست منابع

- ۱- قانون زکات، مصوب ۱۳۹۰/۸/۸ مجلس شورای اسلامی، سایت مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.
- ۲- اجتهادی، ابوالقاسم (۱۳۶۳)، وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوره امویان، تهران: سروش.
- ۳- ایروانی، جواد و عباسعلی سلطانی و محمد حسین حسین زاده بحرینی (۱۳۹۰)، زکات باطنی از دیدگاه فقهی، مجله مطالعات اسلامی: فقه و اصول، بهار و تابستان، ۱۳۹۰، صص ۷۲-۵۱.
- ۴- توسلی، محمد اسماعیل (۱۳۸۸)، امکان سنجی زکات در ایران، کمیته امداد امام خمینی، چاپ دوم.
- ۵- جعفری، محمد تقی (۱۳۷۰)، منابع فقه، تهران: نور.
- ۶- کیمی، محمدرضا و دیگران (۱۳۶۸)، الحیات، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۷- خمینی روح اله (۱۳۷۶)، تحریرالوسیله، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم انتشارات دارالعلم.
- ۸- خمینی روح اله (۱۳۷۰)، توضیح المسائل، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۹- خمینی روح اله (۱۳۷۹)، البیع، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۱۰- داداشی نیکی، محمدرضا (۱۳۸۵)، مالیات و وجوهات شرعی، مجله مطالعات اسلامی شماره ۷۳، صص ۱۳۱-۱۰۷.
- ۱۱- شفیعی (۱۳۹۰)، برآورد تابع انفاق در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس.
- ۱۲- صدر، سید محمد باقر (۱۳۶۰)، اقتصاد ما، ج ۱، ترجمه محمد کاظم موسوی، انتشارات برهان و مؤسسه انتشارات اسلامی.
- ۱۳- صدر، سید محمد باقر (۱۳۴۹)، اقتصاد ما، ج ۲، ترجمه اسپهبدی، انتشارات برهان و مؤسسه انتشارات اسلامی.
- ۱۴- عزتی، مرتضی (۱۳۸۲)، اثر ایمان مذهبی بر رفتار مصرف کننده، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۱.
- ۱۵- _____ (۱۳۸۴)، تخمین تابع مخارج مذهبی (مخارج در راه خدا) مسلمانان، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۸.

- ۱۶- _____ (۱۳۸۸)، اثر سرمایه مذهبی بر مصرف، مجموعه مقالات اصلاح الگوی مصرف، قم: نشر اندیشه جوان.
- ۱۷- عزتی، مرتضی و عاقلی، لطفعلی (۱۳۸۷)، سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل و آثار آن، مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و توسعه اقتصادی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۱۸- کمیته امداد امام خمینی (ره) (۱۳۷۹ تا ۱۳۹۰)، گزارش عملکرد، تهران: کمیته امداد امام خمینی (ره).
- ۱۹- محمدی، مصطفی و طیبیه فرهانی (۱۳۹۰)، بررسی مفهوم فقهی انفاق در قرآن کریم، مجموعه مقالات پنجمین همایش امام خمینی (ره).
- ۲۰- منتظری، حسینعلی (۱۴۰۴. ق.۰)، کتاب الزکاه، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

